

Лабораторна робота № 2-2

ВИМІРЮВАННЯ ЕЛЕКТРОРУШІЙНОЇ СИЛИ МЕТОДОМ КОМПЕНСАЦІЇ

Мета роботи: ознайомитися з компенсаційним методом вимірювання електрорушійної сили (напруги).

Прилади та пристрої: нормальний елемент Вестона, елемент із невідомою електрорушійною силою (ЕРС) типу Лекланше, джерело сталого струму УИП-2, реохорд, обмежувальний опір, гальванометр типу М314 або М2031, перемикач.

Нижче представлені

1. Теоретичні відомості
2. Опис експериментальної установки
3. Порядок виконання роботи
4. Контрольні запитання
5. Література

Теоретичні відомості

Робота кулонівських (інакше – електростатичних) сил при переміщенні заряду по замкнутому контуру дорівнює нулю. Тому електростатичне поле не може підтримувати сталий струм у колі. Енергія носіїв струму розсіюється (відбувається нагрівання провідника), її втрати треба компенсувати. Для цієї мети використовується довільне джерело сил неелектростатичного походження або, як кажуть, джерело сторонніх сил.

Якщо E^{ct} – напруженість поля сторонніх сил, то робота переміщення заряду q по усьому колу $A = q \oint E^{ct} dl \neq 0$. Відношення работ до величини перенесеного заряду, тобто робота, яка *чисельно* дорівнює роботі переміщенню одиничного заряду по замкнутому контуру, або ж на ділянці електричного кола від точки 1 до точки 2, називається **електрорушійною силою джерела (ЕРС)**:

$$\mathcal{E} = \frac{A}{q} = \oint E^{ct} dl.$$

$$\mathcal{E} = \frac{A}{q} = \int_1^2 E^{ct} dl.$$

ЕРС джерела вимірюють у тих самих одиницях, що і різницю потенціалів. У міжнародній системі одиниць (СІ) цією одиницею є вольт (В).

Створювати ЕРС можуть дифузія іонів в електролітах, зміна магнітного поля, що пронизує контур (електромагнітна індукція) тощо. Ділянка кола, яка включає джерело сторонніх сил, називається **неоднорідною**. Для такої ділянки має місце узагальнений закон Ома (див. п.15.6):

$$IR = \varphi_1 - \varphi_2 + \mathcal{E}_{12}. \quad (2.1)$$

тут I – сила струму, що тече в напрямку від точки 1 до точки 2 (див. рис. 2.1), $\mathcal{E}_{12}$ – ЕРС джерела, R – загальний опір ділянки, φ_1, φ_2 – потенціали точок 1 і 2. Як I , так і $\mathcal{E}_{12}$ – величини алгебраїчні. Якщо ЕРС сприяє рухові додатних зарядів у вибраному напрямі (1→2 на рис.2.1), то $\mathcal{E}_{12} > 0$, якщо ж протидіє, то $\mathcal{E}_{12} < 0$.

Сума різниці потенціалів на кінцях ділянки та ЕРС, що діє на цій ділянці, називається **напругою**:

$$U_{12} = \varphi_1 - \varphi_2 + \mathcal{E}_{12}. \quad (2.1)$$

З формули (2.1) для електрорушійної сили матимемо:

1. Якщо коло розімкнуте ($I = 0$), то

$$\mathcal{E}_{12} = \varphi_1 - \varphi_2, \quad (2.2)$$

тобто ЕРС джерела дорівнює різниці потенціалів на клеммах ненавантаженого джерела.

2. Для замкнутого кола $\varphi_1 = \varphi_2$ (точки 1 і 2 співпадають), маємо

$$I = \frac{\mathcal{E}}{R}. \quad (2.3)$$

Урахувавши, що загальний опір кола R складається із зовнішнього опору r_e та внутрішнього опору r_i джерела струму: $R = r_e + r_i$, вираз (2.3) перепишемо так:

$$\mathcal{E} = Ir_e + Ir_i \Rightarrow U = Ir_e = \mathcal{E} - Ir_i. \quad (2.4)$$

Звідси видно, що напруга $U = Ir_e$ на зовнішній ділянці кола менша за ЕРС на величину падіння напруги на внутрішньому опорі джерела струму $- Ir_i$. Тому виміряти ЕРС безпосередньо вольтметром неможливо. Однак, якщо опір вольтметра дуже великий у порівнянні з опором кола (формально можна вважати, що опір вольтметра прямує до нескінченності і в такому разі кажуть, що вольтметр є ідеальним), то струм у колі дорівнює нулю ($I = 0$), і тоді з (2.4) маємо: $U = \mathcal{E}$.

Суть методу, який застосовується для визначення ЕРС, можна пояснити за допомогою схеми, зображеної на рис. 2.1. Два джерела з ЕРС $\mathcal{E}$ та $\mathcal{E}_1$ (при цьому $\mathcal{E} > \mathcal{E}_1$) вмикаються назустріч один одному. Опори r_1 та r_1' є змінними, однак під час досліду **повинна виконуватись умова:**

$$r_1 + r_1' = \text{const}. \quad (2.5)$$

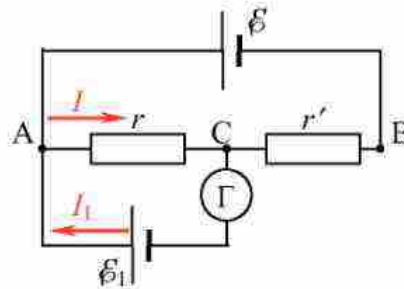

Рис. 2.1

Змінюючи опори r_1 та r_1' можна відрегулювати різницю потенціалів точок А і В так, щоб вона дорівнювала ЕРС джерела $\mathcal{E}_1$. При цьому сила струму $I_1 = 0$. Це означає, що

$$\mathcal{E}_1 = Ir_1. \quad (2.6)$$

Із сказаного зрозуміло, чому метод має назву метода компенсації: **відсутність струму у колі елемента $\mathcal{E}_1$ обумовлена компенсацією ЕРС цього елемента падінням напруг на ділянці АС.**

Якщо джерело $\mathcal{E}_1$ замінити на джерело, ЕРС якого дорівнює $\mathcal{E}_2$, то підбравши відповідним чином опір r_2 ділянки АС, отримаємо

$$\mathcal{E}_2 = Ir_2. \quad (2.7)$$

Пам'ятаймо, що при цьому має змінитися і опір r_1' (позначимо його r_2'), бо повинна виконуватись умова (2.5):

$$r_1 + r_1' = r_2 + r_2' = r = \text{const}.$$

Поділивши почленно (2.6) на (2.7), отримаємо

$$\frac{\mathcal{E}_1}{\mathcal{E}_2} = \frac{r_1}{r_2}. \quad (2.8)$$

Пропорція (2.8) є робочою формулою, яку використовують для визначення невідомої електрорушійної сили, якщо є джерело з відомою ЕРС. Тому цей метод має ще назву метода порівняння.

За звичай у якості джерела з відомою ЕРС використовують так званий нормальний елемент, або елемент Вестона, ЕРС якого $\mathcal{E}_N$ відома з великою точністю. Електродами нормального елемента служать кадмій і ртуть, а електролітом – розчин сірчанокислового кадмію. Електрорушійна сила $\mathcal{E}_N$ задається до четвертого знаку після коми, також у паспорті наведено температурну поправку.

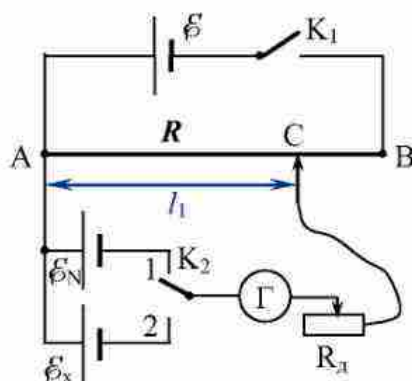

Рис. 2.2

Якщо у формулі (2.8) замінити $\mathcal{E}_2$ на $\mathcal{E}_N$, а $\mathcal{E}_1$ – на $\mathcal{E}_x$, то отримаємо робочу формулу для визначення невідомої електрорушійної сили елемента $\mathcal{E}_x$:

$$\mathcal{E}_x = \mathcal{E}_N \cdot \frac{r_1}{r_2}. \quad (2.9)$$

На практиці (див. рис.2.2) ділянка AB – це однорідна струна, яку називають **реохордом**. Опір ділянки AC , позначений тут R , еквівалентний r_1 (або r_2), а опір ділянки CB – r_1' (r_2'), при цьому вимога (2.5) виконується автоматично.

Опір R частини реохорда AC , падіння напруги на якому компенсує відому ЕРС джерела $\mathcal{E}_N$, пропорційне довжині l_1 цієї частини реохорда (на рис. 2.2 ключ K_2 знаходиться в позиції 1).

Якщо ми замінимо в електричному колі $\mathcal{E}_N$ на $\mathcal{E}_x$ – на схемі (рис. 2.3) ключ K_2 переключимо в позиції 2, то повинно змінитись і значення падіння напруги на ділянці AC , яке має скомпенсувати тепер вже іншу, невідому електрорушійну силу $\mathcal{E}_x$. Опір ділянки AC і, відповідно, падіння напруги на цій ділянці змінюють, зміщуючи точку C на реохорді. Позначимо нову довжину AC цієї частини реохорда l_1' . У такому разі відношення опорів (r_1/r_2) у (2.13) можна замінити на відношення відповідних довжин:

$$\frac{r_1}{r_2} = \frac{l_1}{l_1'}$$

Тепер розрахункова формула набере вигляду:

$$\mathcal{E}_x = \mathcal{E}_N \cdot \frac{l_1'}{l_1}. \quad (2.10)$$

Опис експериментальної установки

Для вимірювання ЕРС джерела струму використовується установка, електрична схема якої зображена на рис. 2.2.

Як джерело струму з невідомою ЕРС використовується сухий елемент. Живлення схеми здійснюється від стабілізованого виходу "3-9 В" (джерело з ЕРС $\mathcal{E}$ на схемі) універсального джерела живлення УИП-2. Роль джерела струму з відомою ЕРС $\mathcal{E}_N$ виконує нормальний елемент Вестона, ЕРС якого дорівнює 1,0183 В. Електрорушійні сили елементів $\mathcal{E}_N$ і $\mathcal{E}_x$ компенсуються падінням напруги на ділянці AC реохорда AB . Перемикач K_2 служить для замикання кола гальванометра Γ на елемент з невідомою ЕРС $\mathcal{E}_x$ (поз.2) або на нормальний елемент $\mathcal{E}_N$ (поз.1). Для обмеження струму, який протікає через гальванометр у некомпенсованій схемі, в коло гальванометра введено додатковий обмежувальний опір R_d .

Порядок виконання роботи

1. Скласти коло за схемою, зображеною на рис. 2.2.
2. Поставити перемикач K_2 у нейтральну позицію і встановити повзунок реохорда C , приблизно, посередині.
3. Повністю ввести опір R_d і замкнути вимикач K_1 .
4. Замкнути за допомогою перемикача K_2 гальванічний елемент з відомою ЕРС $\mathcal{E}_N$ і переміщенням повзуна реохорда домогтися відсутності струму в колі гальванометра Γ .
5. Вимкнути гальванічний елемент $\mathcal{E}_N$ і зменшити опір R_d . Увімкнути елемент $\mathcal{E}_x$ і, зменшуючи опір R_d до нуля і одночасно уточнюючи положення повзуна на реохорді, знову встановити стрілку гальванометра на нуль. Визначити довжину ділянки реохорда $AC = l_1$, яка забезпечує відсутність струму, і занести її значення до табл. 2.1. Повторити дослід 3-5 разів.
6. Виконати операції, описані в пп. 2 – 5, увівши в коло за допомогою перемикача K_2 досліджуваний елемент $\mathcal{E}_x$ замість $\mathcal{E}_N$. Занести до табл.2.1 значення довжини плеча реохорда l_1' .

Таблиця 2.1

Довжина плеча реохорда, см			Еталонна ЕРС $\mathcal{E}_N$	Невідома ЕРС $\mathcal{E}_x$	
n	l_1	l_1'		n	
1			$\mathcal{E}_N = 1,0183 \text{ В}$	1	
2				2	
3				3	
4				4	
5				5	

7. Обчислити середнє значення ЕРС невідомого елемента:

$$\langle \mathcal{E}_x \rangle = \frac{\sum_{i=1}^5 \mathcal{E}_{xi}}{5} =$$

8. Розрахувати середню стандартну похибку вимірювань (див. Теорію похибок, лаб. робота №1-1).
9. Записати кінцевий результат у вигляді

"шукана величина = середнє значення $\mathcal{E}_x \pm$ середня стандартна похибка":

Контрольні запитання

1. Що називається ЕРС джерела струму?
2. Яка роль сил неелектростатичного походження (сторонніх сил) в електричних колах?
3. Що являє собою неоднорідна ділянка електричного кола? Як записати закон Ома для такої ділянки?
4. У чому полягає метод компенсації?
5. Чому ЕРС $\mathcal{E}$ повинна бути більшою від ЕРС $\mathcal{E}_N$ і $\mathcal{E}_x$?
5. Які переваги методу компенсації у порівнянні з безпосереднім вимірюванням ЕРС за допомогою вольтметра?
6. Яка будова нормального елемента?
7. Чому елементи $\mathcal{E}$, $\mathcal{E}_N$ і $\mathcal{E}_x$ слід з'єднувати однойменними полюсами?
8. Яке призначення опору R_d у колі гальванометра?

Література

1. Кучерук І.М., Горбачук І.Т., Луцик П.П. Загальний курс фізики. Т.2. – К.: "Техніка", 2001.
2. Савельєв І.В. Курс общей фізики. Т.3. –М.: Наука, 1989.

3. Сивухин Д.В. Общий курс физики. Т.3. –М.: Наука, 1977.
4. Черкашин В.П. Физика. Электричество и магнетизм. §2 – К.: Вища школа, 1986.